

türkiye'nin kimlik/ahlâk sorunları ve ilâhiyat fakülteleri*

İLHAMİ GÜLER

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İktisatçı ve aynı zamanda gazeteci olan Profesör Mehmet Altan, kendisiyle yapılan bir röportajda Türkiye'deki din olgusunun siyasette bir istismar aracı olarak kullanılmasını, dinin kentlerde oluşan kültürel bir olgu değil; daha ziyade köyden kente gelenlerin (vasıfsızların) dini bir kimlik ve sınıf atlama aracı olarak görmelerine bağladıktan sonra şöyle diyor: *"Dünyadaki ilâhiyat fakültelerinden çıkanlarla bizdekiler arasında muazzam fark var. Bizde ilâhiyattan bu anlamda büyük düşünür, felsefeci, estet, şair vs. yetişmiyor. Hepimizi zaman zaman dehşete düşüren yorumlar ve yaklaşımlar yapanlar da ilâhiyatçılardır. Türkiye'de ilâhiyat eğitimini çok derinden teşhis masasına yatırmak gerekir. Bu fakülteler tekke ve zaviyelerle bile boy ölçüşecek bir eğitim düzeyinin altındalar. Böyle bir derterli olduğunu da zannetmiyorum. Dinlediğimiz, garipsediğimiz, hayret ettiğimiz bütün söylemlerin sahipleri*

* 20-22 Temmuz 2008 tarihlerinde Kızılcahamam'da yapılan "13. Kalam Koordinasyon toplantısı"nda sunulan tebliğ metnidir.

Türk ilâhiyat fakültelerinden çıkıyorlar. İlâhiyat eğitiminin gerçekten çok ciddi ele alınması lazım. Ama sanırım bu bir tabu.”¹ Mehmet Altan’ın şikayetinin ve kullandığı son cümlenin (Ama sanırım bu bir tabu) anlamı nedir?

1. Osmanlı’nın/Reel İslâm’ın Çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu

16. yüzyıldan sonra Kıta Avrupası’nda gelişen ve Aydınlanma, Rönesans, Endüstri (Teknoloji) Devrimi, Modernite ve bağlı olarak Kolonyalizm şeklinde isimlendirilen yeni süreçlere kendi iç dinamikleriyle Osmanlı toplumu cevap veremediği ve uyum sağlamadığı için parçalandı ve çöktü. Yükselen Milliyetçilik ve Ulus Devlet fikriyatının benimsenmesi-

“İslâmcılık,” zayıf kaldığı ve ortaya somut bir alternatif koyma gücünden yoksun olduğu için, yeni devletin ideolojisini Türkçüler ve Batıcılar oluşturmuştur. Halk katındaki İslâm kimliğinin kavramsal/teolojik dağarcığı ve muhayyilesi, hâlâ Orta Çağ’a ait olduğundan, devletin elit yöneticileri ile çoğunluğu köy ve kasabalarda yaşayan halk arasındaki iletişim dili kopmuştur. İsmet İnönü’den rivayet edilen “Millet bizim düşmanımızdır.” sözü bu gerçeği ifade eder.

le Osmanlı’nın tebası olan gayrimüslimler ve Müslümanlar çeşitli ulus devletler kurdular. Osmanlı’nın hakim etnisitesi olan Türkler, diğer Müslüman kardeşleriyle birlikte Anadolu’yu kurtararak (Milli Mücadele) Türkiye Cumhuriyeti’ni kurdular. Siyasal bedenin başı işlevsiz hâle geldiğinden kalbi (iman) devreye girerek “Düvel-i Muazzama”ya karşı verdiği savaşla bu işi başardı. Kurtuluş Savaşı, “İslâm milleti”nin “Gavur”a karşı seferber olmasıyla kazanıldı. Daha sonra İttihad ve Terakki kadrolarının kalan kısmı, bu coğrafyada bazı devrimler yaparak devletin ideolojik kimliğini belirledi.

Cumhuriyet’in bu kurucu önderleri (Türkçüler, Batıcılar) İslâmiyet’in o andaki kurumsal, düşünsel ve duygusal halini (Hilafet, Şeriat, Tarikat) çöküşün başlıca sorumlusu olarak gördükleri için yeni devlette ona halkta mündemiç olan itikad ve ibadât (Diyamet) dışında kurumsal bir yer vermedikleri gibi; toplumun yeni kimliğini seküler bir milliyetçilik ve

“Muasır Medeniyet” denen ve içeriği fazla net olmayan bir ideale dayandırarak Osmanlıcılığı ve İslâmcılığı (Eski rejim) bu yeni kimliğin “ötekisi (irtica)” olarak konuşlandırmıştır. İslâm’ı, Modernite’nin yeni değer ve konseptleriyle uzlaştırmaya çalışan ve önderleri N. Kemal, Said Halim Paşa ve M. Akif’in oluşturduğu “İslâmcılık,” zayıf kaldığı ve ortaya somut bir alternatif koyma gücünden yoksun olduğu için, yeni devletin ideolojisini Türkçüler ve Batıcılar oluşturmuştur. Halk katındaki İslâm kimliğinin kavramsal/teolojik dağarcığı ve muhayyilesi, hâlâ Orta Çağ’a ait olduğundan, devletin elit yöneticileri ile çoğunluğu köy ve kasabalarda yaşayan halk arasındaki iletişim dili kopmuştur. İsmet İnönü’den rivayet edilen “Millet bizim düşmanımızdır.” sözü bu gerçeği ifade eder. Bin sene boyunca “Din-ü devlet” ve “en-Nas ala din-i mulukihim” şuuruyla yaşamış halk, dinin kendinde kaldığını; devletin ise, ondan uzaklaştığını görünce hayal kırıklığına uğramış ve içine kapanmıştır. Yeni devlet elitlerinin, İslâm’ın siyasal ve hukukî mirasını tasfiye ettikten sonra, halkta kalan ibadetlerin formlarında da bazı reformlar yapmaya teşebbüs etmesi (Türkçe ezan, camilere sıra ve sandalye koyma teşebbüsü vs.), halkı iyice tedirgin etmiş ve gizliden gizliye kendi çaresine bakmaya başlamıştır (Nurculuk, Süleymanlık, Ticanilik, Nakşilik vs.). 1946’larda siyasî iradenin İmam-Hatip okullarını ve İlâhiyat Fakültesini tekrar açmaya karar vermesinin nedeni, bir yanıyla bir ihtiyacın belirmesi ise, diğer yanıyla da bu gizliliğin kontrol altına alınmasıdır. Bernard Lewis bu gerçeği şu şekilde ifade eder: “Sağlam bir din eğitiminden geçmiş insanların kıtlığı, çoğunlukla talihsiz sonuçlarla meydana bağnaz ve cahillere bıraktırdı. Ekim 1949’da kapılarını öğrencilere açan İlâhiyat Fakültesinin restore edilmesi, en azından kısmen bu nedenliydi.”²

Türk Devriminin böylesine bir trajediyi barındırmasının nedeni, mevcut düşünce etkinliklerinin Osmanlı’nın sürekli kan ve toprak kaybettiği bir tarihsel kesitte (Tanzimat, Meşrutiyet) ortaya çıkmış ve sürmüş olması hasebiyle; ister İslâmî damarı, isterse Batılı damarının yeterince entelektüel bir derinliğe, verimliliğe ve zenginliğe sahip olmamasıdır. İslâm’ın ilk üç yüz yılında yaratılan teolojik ıstılahlar ve tarım toplumunun ihtiyaçlarına göre oluşturulmuş kurumlar ile iş gören Osmanlı dinsel/siyasal bürokrasisi, katı gelenekçi ve tekrarcı, tutucu tutumu

ile dışarıdan yönelen meydan okumalara cevap veremedi. Bir kısmı Batı başkentlerinde eğitim görmüş ve oralarından etkilenmiş Jön Türkler ise, Batı'nın felsefi anlamda ne olduğuna yeterince nüfuz edemedikleri için, Türk devrimi organik olmayan, yüzeysel, sunî bir tepki ve taklit hareketi olarak gerçekleşti. Fazlurrahman bu konuda şöyle demektedir: "Laisizm, ahlakî ve hukukî alanda şeriatın içeriği konusunda tutarlı bir şekilde ve geniş ölçüde yeniden düşünmek için izin vermeyen tutucu güçlerin zorlamasıyla ve bu güçlere bir tepki olarak doğmuştur. Türkiye'de katıyetle ve açık olarak benimsenen laiklik bile bunun için istisna teşkil etmemektedir."³ Bilim, teknoloji, cumhuriyet, laiklik, hukuk vs. alınmaya çalışılırken, bunları yaratan ve doğuran paradigmanın içine nüfuz edilememiştir. Çoğunluğu Fransız etkisinde olan bu kadro, Avrupa'nın Anglosakson tecrübesinden habersiz oldukları için "devrimci" olmuşlardır. Şerif Mardin'in söylediği gibi, yeni devrim iyi, doğru ve güzelin ne olduğu konusunda Anadolu insanının ruhuna nüfuz ederek onu rehabilite edecek bir şey ortaya koyamadı. Necip Fazıl bu gerçeği "Heykel destek üstünde, benim ruhum desteksiz," diye ifade eder. Bu sonuç bir yönüyle normaldir. Zira, her ne kadar yeni bir şeyler öğrenme öykünme ile başlasa da, sürekli öykünen özne yeni bir değer yaratamaz.

Ziya Gökalp, Said Halim Paşa ve Mehmet Akif'lerin reformcu içtihatlarına hayli umut bağlayan M. İkbâl,⁴ bu akımın başarısızlığı ve Batıcıların kontrolü ele geçirmesinden hayal kırıklığına uğrar:

"Yenileşme yolunda seslenen Mustafa (Kemal) dedi ki: "Eski resme cila lazımdır."

Kâbe'nin hayat elbisesini yenileştirmedi, Avrupa'nın Lât ve Menât'ı ona geldiler.

Türklerin kanununda yeni bir ahenk yoktur; onların yenisi Avrupa'nın eskisidir.

Onun göğsünde yeni bir nefes yoktu; onun içinde başka bir âlem yoktu.

Şüphesiz ki mevcut âleme uymuş, bu âlemin etkisinde mum gibi erimiştir.

Kâinatın tesirindeki barikalar, hayat takviminin taklidiyle husule gelmez."⁵

Özetle, "Atatürk milliyetçiliği" ve "muasır medeniyet" ülküsü bağlamında daha ziyade taklit ile inşa

edilmeye çalışılan yeni "Vatandaş" kimliği, kültürün kişilik yaratıcı katında bir kaldıraç, bir motivasyon ve yeni bir telos yaratamadığı için, asalet hissi ve motivasyonu olan 'aktif' bir insan tipi ortaya çıkmamıştır. Tutarlı bir metafizik, etik ve estetik anlam haritasından yoksun olan bireylerin bir asalet duygusuna ve bir eylem heyecanına sahip olmaları da düşünülemez. İnsanlar için ırk ve dil fiziksel benin yerini tutan verili bir unsur veya "isim" gibi bir şey ise (örneğin Türk); toplumu (milleti), dünya ulusları içinde onur, itibar ve saygınlık yarışına sokacak köklü bir "kendilik" odağına, kaldıracına ihtiyaç vardır. Bazı millî sporcularda zaman zaman ortaya çıkan bu kendilik ve asalet motivasyonu bahsettiğimiz şeyin ne olduğunu ve önemini ortaya koyar. Örneğin, millî futbolculardan Hakan Şükür, Nihat Kahveci ve Arda'da gözlemlendiği gibi. Fiziksel kondisyon yanında buna "moral motivasyon" denir. Türk devrimi oluşturmaya çalıştığı yeni ulusta bunu yaratamamıştır. Devrim önderleri İslâm'ın sosyal sermaye rolünden vazgeçmişlerdir. Onlar, İslâm dininde (Kendi dönemlerindeki 1400 yıllık eski elbiseleri içindeki dinde) böyle bir sosyal sermaye ve daha aktif bir kendilik bilincinin bulunduğunu düşünmediler ve

"Atatürk milliyetçiliği" ve "muasır medeniyet" ülküsü bağlamında daha ziyade taklit ile inşa edilmeye çalışılan yeni "Vatandaş" kimliği, kültürün kişilik yaratıcı katında bir kaldıraç, bir motivasyon ve yeni bir telos yaratamadığı için, asalet hissi ve motivasyonu olan 'aktif' bir insan tipi ortaya çıkmamıştır. Tutarlı bir metafizik, etik ve estetik anlam haritasından yoksun olan bireylerin bir asalet duygusuna ve bir eylem heyecanına sahip olmaları da düşünülemez.

düşünemezlerdi de. Çünkü o dönemde yükselişte olan pozitivizm ve milliyetçilik onları büyülemişti. Ayrıca, İslâm'da böyle bir şeyin olduğunu ortaya koyacak ulemâ veya entelektüel bir kadro da yoktu. Dinî düşüncüyü taşıyan medrese, tekrar etmenin 180 kez de olsa fazilet olduğunu düşündüğünden dönüp dönüp yine okuduğu metin merkeziliğin kurbanı olarak çökmüştü. M. Akif, Safahat'ında bu çöküşü dile getirir.

2. 1950 Sonrasında Milliyetçi Muhafazakârlığın Gelişmesi

Demokrat Parti'nin dinî değer ve sembollere saygılı politik söylemi onu iktidara taşımış, daha sonra da (1960) bu neden sonunu getirmiştir. Altmış sonrası AP aynı söylemi sürdürmüştür. Yetmişlerde Erbakan "Millî Görüş" diye isimlendirdiği daha yoğun dinsel söylemli bir politik dil üretmiştir. Erbakan, Demirel ile giriştiği muhafazakârlık yarışında gelişme sağlayarak, altmışlarda başlayan büyük şehirlere göç eden dindar insanların oyunu alarak önce belediyelere daha sonra da merkezî iktidara ortak olmayı başarmıştır. Erbakan, İmam-Hatip Liselerinin sayısını arttırarak şehirlerdeki muhafazakârlara siyasi-bürokratik eleman sağlamıştır.

80 ihtilali sonrasında bir taraftan yeşil kuşak projesinin devam eden etkisi, diğer taraftan Özal'ın muhafazakâr ve liberal politikaları sonucu hem sivil alanda İslâmî söylemler çoğalmış hem de devlet katında İlahiyat fakültelerinin ve İmam-Hatiplerin sayısı artırılmıştır. Demokratikleşmeye paralel olarak toplumda yeşil alanların giderek artması, Kemalist laik çizgideki sivil ve asker bürokratları kaygıya sevk etmiş ve 11 Eylül'ün etkisiyle de bilinen 28 Şubat süreci yaşanmıştır. Bu süreçte dinin devlet eliyle öğretilmesinin irtica/şeriat tehlikesini arttırdığı kanaatiyle bu okulların sayısı azaltılmaya ve programları budanmaya çalışılmıştır. Bu sürecin politik faili olarak

Bütün bu gelişmelere tebliğimizin başlığında olan "Kimlik" ve "Ahlâk" açısından sonuçlarına bakacak olursak, cumhuriyetin yeni kimlik mayası tam tutmamış; Türkiye halkı, laik ve dinci, Sünnî ve Alevî, Türk ve Kürt olarak bölünmüştür. Cumhuriyet, iyi, doğru ve güzel hakkında yeni bir telos yaratamadığı gibi, mevcut dindarlık da İslâm imanını tazeleyememiş, yeni bir ahlakî diriliş (salih amel) yaratamamıştır.

da Erbakan ve partisi suçlu bulunarak cezalandırılmıştır. Daha sonra AKP, Erbakan'ın kullandığı yoğun dinî politik dili terk ederek, Özalvarî liberal ve muhafazakâr politik bir söylem geliştirerek iki dönem iktidar olmuştur. Ancak, kendilerini devletin sahibi olarak gören kesimler, bu dilden bile rahatsız ol-

muş ve bu partiyi rejim karşıtı eylemlerin odağı haline geldiği iddiasıyla kapatma davası açmıştır.

3. Türkiye'deki Muhafazakâr Dinî Söylemin Problemleri

Türkiye'de yetmişlere kadar Diyanet, cemaat ve tarikatlar aracılığı ile taşınan dinî düşünce ve hayat, daha sonra bir taraftan İmam-Hatip ve İlahiyat Fakültelerinin çoğalmasıyla, diğer taraftan da yapılan çevirilerle gelişmiş, zenginleşmiş ve giderek de politikleşmiştir (Siyasal İslâm). Ciddi entelektüel bir rönesans, tecdit ve yenilenmeden yoksun olan bu söylem, devletin merkezindeki seçkinci, Kemalist, laik bürokratik elite nüfuz edemediği gibi; onları korkutmuş, hatta dehşete düşürmüştür. Bu söylem, aynı zamanda % 70'lere varan muhafazakâr taşra ve çevrenin merkeze taşınmasının politik aracı olmuştur. Merkez, bu süreci "irtica" ve "din istismarı" söylemi ile bastırmaya çalışmış; ancak, başarılı olamamıştır. Derininde aynı zamanda iktisadî olan bu kavga, "başörtüsü" sembolü üzerinden yürütülmektedir. Merkez, zaman zaman bu politik dinî söyleme karşıt olarak Hacı Bektaş (Aleviler), Mevlânâ ve Yunus Emre (Tasavvuf) üzerinden bir "Türk İslâm'ı" söylemi geliştirmeye çalışmış; fakat başarılı olamamıştır. Bütün bu gelişmelere tebliğimizin başlığında olan "Kimlik" ve "Ahlâk" açısından sonuçlarına bakacak olursak, cumhuriyetin yeni kimlik mayası tam tutmamış; Türkiye halkı, laik ve dinci, Sünnî ve Alevî, Türk ve Kürt olarak bölünmüştür. Ahlakî olarak da Şerif Mardin'in dediği gibi Cumhuriyet, iyi, doğru ve güzel hakkında yeni bir telos yaratamadığı gibi, mevcut dindarlık da İslâm imanını tazeleyememiş, yeni bir ahlakî diriliş (salih amel) yaratamamıştır. Evliya kültü ve ritüeller etrafında yoğunlaşan Türk dindarlığı, ahlakî muhtevadan büyük ölçüde yoksundur. Mevcut dinî söylemin muhafazakâr damarı, Orta Çağ'da üretilen akide, fıkıh ve tasavvufun hurafeye karışık dilini estetize ederken; radikal kanadı, çeviriler yoluyla Arap dünyası, Pakistan ve İran'ın kolonyalizm sonrası, tepkici, yüzeysel ideolojik dilini bünyesinde taşımaktadır. Muhafazakârlık, düşünsel ve politik bir tutum olarak, bir paradigma değil; bir tavra, hayat karşısında analitik olmayan somut duruşa dayanır. Akıldan çok duyguyu ön plana çıkarır; soyut olana karşı derin bir şüphe ve tekinsizlik duygusu taşır. Muhafazakârlık, "zaten" var olana dayanır ve güvenir. Var olan meşruyetin bizzat kendisidir. Dinsel muhafazakâr tutum, sahih din

ile dinin dünyevî, tarihsel formları olan gelenek ve cemaatler arasındaki açığı sıfırlar. Aslı ve değişmez olana dair ısrarı ile her tarihsel toplumsal değişim karşısında başka bir “yeni”yi araçsallaştırmasındaki pratik ve pragmatik tutum, muhafazakârlığın dinamizmini oluşturan paradokstur.⁶ Muhafazakâr dinî düşüncenin Türkiye’de yeni bir iman ve ahlâk yarata-mamasının nedeni budur. Dinî düşüncenin ‘radikal’ olan damarı ise, İslâm dünyasının içinde bulunduğu politik ve ekonomik baskıdan dolayı toplumsal bir ıslah programından ziyade, bir kavga ve direniş ideolojisine dönüşmüştür. AKP iktidarı ile de eski mücahitler müteahhit olmuştur. Bundan dolayı dindarlık söylemi, kolayca vasıfsız insanların devlet katından menfaat devşirmelerinin aracına dönüşmüş, seküler bir ahlâkın oluşturulamaması da Türkiye’yi çete, cürüm ve cinayet çemberiyle kuşatmıştır.

4. İlahiyat Fakültelerinin Durumu ve Misyonu

Ülkemizde mevcut bulunan kimlik ve ahlâk sorunlarının çözümünün dinle (İslâm ile) yakından ilişkili olduğu izahıtan varestedir. Şeriatın eğer tümüyle gözden çıkarılmadıysa- dinamik ve modern bir yazılımını; Demokrasi, Laiklik, İnsan Hakları ve Hukuk Devleti gibi çağdaş değerlerin de bir İslâmî yazılımını üretmek akademik, entelektüel dinî düşüncenin sorumluluğundadır. Bu da bir yandan modern düşüncenin teorik ve kurumsal nesnelere körü körüne teslim olmadan, onlarla eleştirel bir ilişkiye girmeyi; diğer yandan da geleneksel İslâm düşüncesinin Orta Çağlarda yaratmış olduğu teorilere, teolojilere ve kurumlara karşı da aynı eleştirel üslubu benimsemekle başarılabilir. (Ancak, örneğin, 2008’de İlahiyat Fakültelerinin ‘İslam Hukuku’ bölümlerinin düzenlemiş oldukları 5. yıllık toplantısında tartıştıkları konunun başlığı ‘Nisab Miktarı’ olmuştur. Ayrıca toplantıda dersin adının ‘Fıkıh’ olarak değiştirilmesi teklif edilmiştir. Oysa bu sorun, ekonominin temel konusu olan ‘ihtiyaç’ kavramı çerçevesinde felsefi ve teolojik bağlamda tartışılması gereken bir sorundur). Bu görevin üstlenilmesi gereken yerlerden biri de üniversite veya akademyadır. Bu bağlamda, sayıları son otuz yılda yirmiye varan İlahiyat Fakültelerindeki akademisyenlerin performansına baktığımızda, -ortaya konan bilimsel çalışmaların içeriğine girmeksizin- genel olarak bir grubun, devletin içindeki dinden korkarak onu sürekli kontrol etmek isteyen ekibe yanaştıklarını; diğer bir grubun da populist bir yaklaşımla halka yanaştıkları görülür. 28 Şu-

bat sürecini kotaranların dinin gerek İmam-Hatiplerde, gerekse İlahiyat Fakültelerinde eğitimin ve bilimsel düşüncenin konusu olmasından korkarak bu okulların programlarıyla ve sayılarıyla uğraşmaları manidardır. Molla Lütfi, Molla Kabız, Kadızadeliler ve Şeyh Bedreddin’in idamı olayları, Osmanlı yüksek siyasî bürokrasisinin özgün düşünceye ‘zındık’ ve ‘ilhad’ kavramlarıyla hep asayiş açısından baktığını gösterir. Aynı mantık Cumhuriyet döneminde soruna “irtica” kavramıyla bakmaktadır. Bu müdahale ile İlahiyat Fakültelerinde Arapça’nın öğretilmez hale gelmesiyle- teknik anlamda “İlahiyat” yapma imkânı hayli zayıflamış; fakülteler adeta birer eğitim fakültesine dönüştürülerek istihdam müessesesi haline gelmiştir. Bu sürecin bazı ilâhiyatçılar marifetiyle yürütülmesi ayrıca düşündürücüdür. Yapılan operasyonla emekleme aşamasında olan “İlahiyat” yapma işi yavaşlamış ve tersine dönmüştür.

Önümüzde Türkiye’deki dinî düşüncenin teolojik anlamda bir yenilenme sorunu, halkımızın da bir kimlik ve ahlâk sorunu varsa, sivil odakların dışında devletin yapması gereken iş, bu fakülteleri Avrupa standartlarında “Teoloji” yapabilecek bir kapasiteye çıkarmaktır. Tehlike, dini iyi bilenlerden gelmez; tehlike, dini iyi bilmeyenlerden veya iyi bilmediğini bilmeyenlerden gelir. Belki de Mehmet Altan’ın şaşkınlığı buradan geliyor. Dinin Türkiye’de enerji üreten değil, enerji yutan bir unsur bir “tabu” olmaktan çıkarılmasının yolu da buradan geçiyor. Orijinali kentli olan bir dinin kentin sorunlarına yardımcı olabilmesi -Orta Çağ’da medreselerin yaptığı gibikentte ve kentin merkezi olan üniversitede oryantalist değil, organik âlimleri ile mümkündür. ■

dipnotlar

- 1 Altan, Mehmet, Moral Dünyası, Sayı: 10, 2008, s. 7.
- 2 Lewis, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, çev. M. Kıratlı, İstanbul 1991, 414.
- 3 Fazlurrahman, İslamî Çağdaşlaşma; Alanı, Metodu ve Alternatifleri. Çev. Bekir Demirkol, İslamî Araştırmalar, Cilt:4 Sayı:4 1990 s. 320.
- 4 İkbâl, Muhammed, Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü, çev. A. Asrar, İstanbul 1984, 212-220.
- 5 İkbâl, Cavidnâme, çev. Anna Maria Schimmel, İstanbul 1999, s. 195.
- 6 Bora, Tamlı, Türk Sağının Üç Hali, İstanbul 1998, 56 vd.